

В. А. ЛЯШЧЫНСКАЯ*(г. Гомель, УА “Гомельскі дзяржаўны
ўніверсітэт імя Францыска Скарыны”)***ФРАЗЕАЛАГІЗМЫ-ХАРАКТАРЫСТЫКІ СПАСАБУ
ЎЖЫВАННЯ НАПОЯЎ У БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ**

У артыкуле з выкарыстаннем лінгвакультуралагічнага і лінгвакагнітыўнага метадаў прааналізавана адна колькасна прадстаўленая група прыслоўных фразеалагізмаў беларускай мовы як складнікаў мікраполя ‘прыкметы, уласцівасці дзеяння па ўжыванні спіртных напіткаў’, якія адлюстроўваюць, характарызуюць, ацэньваюць спосабы ўжывання спіртных напояў і вызначаюць каштоўнасныя арыенціры беларусаў, выражаюць у асноўным негатыўныя адносіны, нярэдка ў спалучэнні з эмоцыяй здзіўлення ці ўражання.

Фразеалагічныя адзінкі кожнай мовы ўтвараюцца і выкарыстоўваюцца найперш з мэтай характарыстыкі і ацэнкі таго, што выдзяляецца праз іх народам, лічыцца найбольш важным для выпрацоўкі правіл і нормаў, каштоўнасных арыенціраў. Так, менавіта гэтыя адзінкі беларускай мовы даводзяць стэрэатыпы, эталоны, адлюстроўваюць такія важныя фрагменты беларускай фразеалагічнай карціны свету, які звязаны з напоямі, іх ужываннем і прадстаўляюць значную частку культуры беларусаў, вызначаючы спецыфіку культуры ўжывання напояў, іх відаў, выбару з іх пэўных, уласцівых і характэрных беларусам, акцэнтуючы ўвагу на колькасным паказчыку, уласцівасцях, спосабах ужывання, як правіла, алкагольных напояў, даючы ўсяму гэтаму ацэнку, выражаючы адносіны чалавека да пэўных напіткаў, асабліва спіртных, да чалавека, які іх ужывае, тым самым адлюстроўваюць нацыянальна-культурныя асаблівасці і рысы характару беларусаў і, зразумела, з’яўляюцца крыніцай захавання і пазнання ўстановак культуры народа.

У межах артыкула звернута ўвага да аднаго з многіх аспектаў такога дзеяння, як ужыванне спіртнога, дакладней, да адной з характарыстык гэтага дзеяння чалавека, што даводзяць прыслоўныя фразеалагізмы, якія, як і граматычны разрад слоў-прыслоўяў, служаць для характарыстыкі дзеяння, для вызначэння яго прыкмет, уласцівасцей, тым самым вызначаючы адносіны, даючы ацэнку прыкмеце гэтага дзеяння і, зразумела, чалавеку як выканаўцу дзеяння з характэрнымі для яго асаблівасцямі і характарыстыкамі. З ліку шматлікіх прыслоўных фразеалагізмаў як складнікаў мікраполя ‘прыкметы, уласцівасці дзеяння па ўжыванні спіртных напіткаў’, якія абазначаюць самыя розныя паказчыкі, прыкметы дзеяння, спынім увагу на групе фразеалагізмаў, якія адлюстроўваюць, характарызуюць, ацэньваюць такую прыкмету выпівання, як спосаб выканання гэтага дзеяння, і вызначаюць каштоўнасны складнік свайго вобраза, значэння. Гэта ўсяго сем фразеалагізмаў, якія аб’ядноўваюцца агульным значэннем такой прыкметы дзеяння, як спосаб ужывання спіртнога. Аднак кожны з гэтай семантыка-граматычнай групы фразеалагізм па-свойму, адметна перадае і выяўляе пэўныя асаблівасці такой прыкметы выпівання спіртнога, даводзіць розныя нюансы прыкметы гэтага дзеяння. Акрамя таго, унутраная форма, адабраныя кампаненты, структура і створаныя вобразы выяўляюць адметныя сёмы адзінак, іх розную стылістычную і экспрэсіўную ацэнку.

Паводле сваёй стылістычнай характарыстыкі, усе фразеалагізмы гэтай групы ў сілу сваіх паказчыкаў адносяцца да прастамоўных ці размоўных, усе выражаюць адмоўныя адносіны да названай прыкметы, асобныя нават даводзяць асуджэнне, што, зразумела, уплывае на іх выбар і ўжыванне ў пэўнай маўленчай сітуацыі ці на выбар кантэксту для кожнай.

Выключэнне складае толькі фразеалагізм *на брудэртафт*, які лічыцца стылістычна нейтральным з прычыны паходжання свайго кампанента (*брудэртафт* – ням. *Brüderschaft* = братэрства [1, с. 249]) і таго, што гэтая адзінка не нясе негатыву, а наадварот, даводзіць толькі станоўчае, адабральнае. І тут найбольшая ўвага не столькі на ўжыванні спіртных напіткаў, колькі на ролі прыкметы гэтага дзеяння як наладжвання адносін пры дапамозе прынятага рытуалу выпівання, напрыклад: *Віця Шугачоў і Рамашэвіч памірыліся і, як студэнты, пілі на брудэртафт*. (І. Шамякін).

Такая ж структура «прыназоўнік *на* + назоўнік у форме вінавальнага склону» характэрна і фразеалагізмам *на дурніцу / на дурнічку* – ‘бясплатна, дарэмна, нічога не плацячы (выпіваць)’ (Л-2008-1: 394) і *выпіць на дурніцу / на дурачка* – ‘за так, дарэмна, за чый кошт’ (М-К-1972: 46), якія з прычыны выкарыстання лаянкавай лексемы-кампанента *дурніца* ці яе словаўтваральнага варыянта *дурнічка* або граматычнага варыянта *дурачок* пераходзіць у разрад прастамоўных.

Змест фразеалагізма заключаецца ў тым, што хтосьці з нахабных ці хітрых прыкідваецца дурнем, дурніцай, дурачком і не хоча плаціць, але хоча выпіць за кошт іншых. У выніку выраз *на дурніцу / на дурнічку / на дурачка* набыў новае значэнне – ‘бясплатна, дарэмна’, які нярэдка выкарыстоўваецца не толькі ў адносінах да выпіўкі, напрыклад: *Ну, пра Сеньку ты ж, відаць, крыху чуў. На ўсё сяло наша вырадак. Увесь час так і цялае, каб на дурнічку, нічога не робячы, пражыць*. (У. Краўчанка), але найбольш часта і пашырана менавіта пра адметнасць ужывання спіртных напіткаў. Зразумела, што фразеалагізм даводзіць негатыўную ацэнку да таго, хто гэтак хітруе, гэтым вызначаецца адносна выпіўкі, пра што даводзіць ілюстрацыйны матэрыял ужывання фразеалагізма, напрыклад: [*Жора:*] *Усе вы добрыя піць на дурніцу!* (А. Петрашкевіч); *Віцік лятае, шукае, каб дзе выпіць на дурніцу. Ведаю, грошай ішчадуяш. Жмінда, усё хочаш, каб выпіць на дурніцу. Не, брат, гані рубля, за так не выйдзе. Свае грошы не выкладае, а дзе гарэлка на дурачка выпіць, на гэта ён любіцель*. (М-К-1972: 46).

Заўважым, што дыялектны варыянт *выпіць на дурніцу / на дурачка* – ‘за так, дарэмна, за чый кошт’ (М-К-1972: 46) варта было б афармляць як фразеалагізм выпіць на дурніцу / на дурачка, што суадносны з прыслоўем, так як дзеяслоў *выпіць* – гэта суправаджальнае слова, слова-канкрэтызатар, якое ўказвае на абмежаваную спалучальнасць фразеалагізма *на дурніцу / на дурачка*.

Яшчэ два фразеалагізмы гэтай семантыка-граматычнай групы аб’яднаны агульнай структурнай мадэллю «прыназоўнік *без* + назоўнік у форме роднага склону»: *без просыпу піць* – ‘без перапынку, запоем’ (Д-2020: 403) і *піць без пальцаў* – ‘з ахвотай і шмат, не адмаўляючыся’ (Л-2008-2: 171). Тут важную ролю адыгрывае прыназоўнік *без*, які выражае толькі аблятыўныя адносіны: указвае на адсутнасць чаго-небудзь, а пры залежным кампаненце – абстрактным назоўніку, якім выступае *просып*, – узрастае адценне акалічнаснае [2, с. 155]. І фразеалагізм *без просыпу піць* скіраваны на адлюстраванне такой адметнасці, такой прыкметы агульнага для ўсіх фразеалагізмаў спосабу дзеяння, як часавай працягласці яго: піць, выпіваць пастаянна, без перапынку, што вызначаецца як запой, як перыяд бесперапыннага п’янства і алкагольнай залежнасці. Пры гэтым, паводле формы ўспрымання кампанента *просыпу* чалавек нават не спіць, не цверазее. Напрыклад: *Ці ты ні знаеш? У яго ж запой ціпер. Другую нідзелю н’е без просыпу*. (Д-2020: 403). Фразеалагізм *без просыпу* выступае у ролі эталона вызначэння часовага паказчыка працягласці выпівання, перыяду запою.

А другі фразеалагізм *піць без пальцаў* скіраваны на крыху адметны паказчык і характарыстыку спосабу ажыццяўлення дзеяння, нават некалькіх адразу, якія дапаўняюць і ўзаемазвязаны адзін з адным, – гэта ахвотна, шмат, не адмаўляючыся. Вытокам фразеалагізма *піць без пальцаў* як адзінкі «цялячага паходжання», паводле вызначэння яго этымалогіі І. Я. Лепешавым, які пры гэтым спасылаецца на тлумачэнне беларускага паэта Р. Ба-

радуліна, з'яўляецца спосаб паення цялят. Справа ў тым, што звычайна, калі цялят адвучваюць ад каровы і пачынаюць паіць пойлам, то на першым часе ў гэтае пойла гаспадыня ўкладвае пальцы рук, якія напамінаюць цяляці саскі вымя, такім чынам паступова прывучваючы піць пойла: цяля прывыкае і п'е пойла самастойна [3, с. 47]. Такая выснова фразеалагізма выяўляе дадатковую інфармацыю, той культурны фон, вытокі якога ўплываюць на зусім не пахвальную характарыстыку асобы, што любіць выпіваць, у большасці чужое ды яшчэ ў вялікай колькасці, ці той асобы, якую не трэба прывучаць, яна заўсёды і прывычна многа п'е. А ўнутраная форма з асацыяцыйнай сувяззю з цялём яшчэ больш узмацняе негатывную канатацыю прыслоўнай адзінкі ці высокую ступень іроніі і сарказму з адносінах да чалавека з такім “спосабам” ужывання спіртнога, напрыклад: *Старшыня сельсавета, як і належала на такой пасадзе, ніў без пальцаў*. (Р. Барадулін). Фразеалагізм *без пальцаў* набыў ролю эталона, стэрэатыпа такога спосабу ўжывання спіртных напіткаў, пры якім чалавек, як тое цяля, п'е многа, ахвотна, калі гэта яшчэ і на дармаўшчыну.

Размоўны фразеалагізм *адным духам* – ‘адразу, за адзін прыём выпіць; сказаць’ (Л-2008-1: 397) акцэнтуюе ўвагу на прыкмеце хуткасці выпівання, якая вымяраецца адным духам ці тым адным глытком, залпам, незалежна ад колькасці напой, калі чарка, шклянка перакульваецца і выпіваецца адразу, сходу, напрыклад: *Адным духам усе спаражнілі посуд*. (Р. Сабаленка).

Кампанент *адным* суадносіць фразеалагізм з лікавым кодам культуры, а кампанент *дух* – з саматычным. І калі першы цесна звязаны з аб'яднаннем, адзінствам, адным цэлым, то другі ўдакладняе гэта праз дух, ці ўдых як часавы і фізіялагічны паказчык выпівання ў выніку назірання за такім ужываннем менавіта спіртных напой. Структурна фразеалагізм суадносіцца са словазлучэннем і з'яўляецца адным з ліку не толькі аднаструктурных, ці аднамадэльных, але і з агульным азначальным кампанентам *адным*, што аб'ядноўвае тыповыя ўстойлівыя адзінкі (параўн. *адным махам*, *адным словам*, *адным швом* і інш.), якія вызначаюцца агульным паказчыкам хуткасці часовага працякання дзеяння, але ў залежнасці ад рознага назоўнікавага кампанента маюць адметнае значэнне і выкарыстанне. Вобраз фразеалагізма *адным духам* узыходзіць да супрацьпастаўлення аднакратнага і шматкратнага паказчыка прыкметы выканання дзеяння, скіроўваючы ўвагу да аднакратнасці. Фразеалагізм *адным духам* выступае ў ролі стэрэатыпнага ўяўлення пра здольнасць чалавека залпам, адразу выпіваць спіртны напой як вынік прывычкі так яго ўжываць.

Фразеалагізм *за адну шчаку выпіць* (Л-2008-2: 675) сваёй структурай, сваім кампанентным складам дапаўняе папярэднія яшчэ адным вобразам разнавіднасці спосабу ўжывання спіртнога напой, але з новым паказчыкам, з новай прыкметай яго ажыццяўлення, што і замацавана ў семантыцы ‘вельмі проста, зусім не цяжка (выпіць), ніжэй чых-н. магчымасцей’. Кампанент *адну* суадносіць фразеалагізм з лікавым кодам, кампанент *шчака* – з саматычным, пры гэтым прыназоўнік *за* выступае са значэннем «указання на кірунак дзеяння», а назоўнік даводзіць прасторавае значэнне [2, с. 96].

Вобраз фразеалагізма ўзыходзіць да супрацьпастаўлення лёгка ці цяжка ажыццяўляць выпіванне, проста ці складана як спосабаў ажыццяўлення гэтага дзеяння і ілюструе гэта як лёгка і проста, што не выклікае адабрэння, не выражае станоўчай ацэнкі, паколькі тут маем хутчэй выражэнне ўражання, магчыма, нават здзіўлення такой здольнасці, такой асаблівасці выпіваць спіртное і, відавочна, не ў малой колькасці. Вобраз адзінкі ўтвораны метафарай, якая прыпадабняе прастату і лёгкасць выпівання спіртнога да ўжывання чаго-небудзь за адну шчаку, што і вызначае тыя адметныя прыкметы гэтага дзеяння. Напрыклад: *Гэта сёння можна пачуць пра кагосьці: «Яму паўлітра – за адну шчаку»*. Тады ж дзецюкі бралі бутэльку на чатырох-пяцёх, і ўсе былі вясёлыя. (Я. Брыль). Фразеалагізм *за адну шчаку выпіць* выступае ў ролі эталона, той меры, што вызначае надта лёгка хуткі спосаб выпівання спіртнога напой.

І заключае групу адзінак пра спосабы ажыццяўлення выпівання спіртных напой трохкампанентны фразеалагізм *чарка (-у) у чарку піць* – ‘аднолькава з кім-н., не ўступаючы

каму-н.' (Л-2008-2: 639), які зноў жа адрозніваецца ад усіх папярэдніх, па-першае, сваёй структурай «назоўнік + прыназоўнік у + назоўнік» з паўторам назоўнікавага кампанента і нязменнасцю парадку кампанентаў у складзе адзінкі; па-другое, сваім аспектам, сваёй адметнай прыкметай спосабу ўжывання спіртных напояў, што датычыць аднолькавасці аб'ёму, частотнасці і колькасці ўжывання спіртных напояў кім-небудзь у параўнанні з іншым ці іншымі ўдзельнікамі і выканаўцамі такога дзеяння.

Кампанентны склад фразеалагізма выяўляе сувязь з рэчавым кодам культуры, выкарыстанне лексемы *чарка* выступае крыніцай асэнсавання зместу, той лексэмай-сімвалам, які выклікае асацыяцыю праз гэты від пасуды і службыць паказчыкам ужывання спіртнога (параўн. фразеалагізмы *глядзець / заглядаць / заглядваць у бутэльку / у чарку, нюхаць у бутэльку / у бутылачку / у чарку / у чарачку, пад чаркай, у чарку заглянуць, чарку ўзяць / кульнуць*). У выніку фразеалагізм мае празрыстую матывацыю, паколькі даводзіць, што хтосьці ўжывае спіртное ў такім жа аб'ёме, як нехта іншы ці іншыя, чалавек не ўступае ва ўжыванні спіртнога ні ў колькасці, ні ў частаце выканання гэтага дзеяння іншым. Напрыклад: *Дружней мужчыны пасядалі, і наш Яхім, хоць і бажыўся, але й з бажбою піць злаўчыўся. А далей ён такім жа чынам рабіў заміні тут мужчынам, але піў чарку ў чарку з імі.* (Я. Колас); *На пачатку [Іван] многа піў, а яна чакала яго з пагулянак і плакала, але потым – як прасвятленне на яе найшло, стала хадзіць разам з ім і піла чарку ў чарку.* (І. Навуменка).

Як відаць, усе выяўленыя прыслоўныя фразеалагізмы, хоць і аб'яднаны агульным значэннем як вобразным прадстаўленнем спосабу выпівання чалавекам спіртных напіткаў, па-новаму гэта даводзяць: у кожнай адзінцы адлюстроўваецца пэўная прыкмета, адметная асаблівасць дзеяння, вызначаецца па сутнасці пэўны спосаб як найбольш характэрны і важны ў пэўнай сітуацыі. Пры гэтым фразеалагізмы адлюстроўваюць і ацэньваюць абраныя і выдзеленыя народам прыкметы, асаблівасці спосабу ўжывання спіртнога напоя, якія ў асноўным выклікаюць негатыў, выдзяляючы выразна адмоўнае (*без пальцаў, без просыпу, на дурніцу*), а ў асобных выпадках адлюстроўваючы тыя прыкметы выпівання, якія не даюць магчымасці ацаніць іх станоўча, але пры гэтым яны даводзяць негатыў і адначасова перадаюць эмоцыю здзіўлення, уражання (*чарка ў чарку*) ці нават захаплення (*адным духам, за адну шчаку*).

Спіс скарачэнняў крыніц фразеалагізмаў

Д-2020 – Даніловіч М. А. Слоўнік дыялектнай фразеалогіі Гродзеншчыны. – Гродна : ГрДУ, 2020. – 607 с.; Л-2008-1 – Лепешаў І. Я. Слоўнік фразеалагізмаў. У 2 т. Т. 1 : А-Л. – Мінск : Беларус. Энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2008. – 672 с.; Л-2008-2 – Лепешаў І. Я. Слоўнік фразеалагізмаў. У 2 т. Т. 2 : М-Я. – Мінск : Беларус. Энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2008. – 704 с.; М-К-1972 – Мяцельская Е. С., Камароўскі Я. М. Слоўнік беларускай народнай фразеалогіі. – Мінск : БДУ, 1972. – 320 с.

Спіс выкарыстанай літаратуры

- 1 Булыка, А. М. Слоўнік іншамовных слоў: У 2 т. Т. 1 : А – Л / А. М. Булыка. – Мінск : БелЭн, 1999. – 736 с.
- 2 Шуба, П. П. Прыназоўнік у беларускай мове / П. П. Шуба. – Мінск : Выд. БДУ імя У. І. Леніна, 1971. – 224 с.
- 3 Лепешаў, І. Я. Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў / І. Я. Лепешаў. – Мінск : БелЭн, 2004. – 448 с.

In the article, using linguistic-cultural and linguistic-cognitive methods, one quantitatively presented group of adverbial phrases of the Belarusian language is analyzed as components of the microfield "signs, properties of the action on the use of alcoholic beverages", which reflect, characterize, evaluate the ways of consuming alcoholic beverages and determine the value orientations of Belarusians, expressing mainly negative attitude, often combined with the emotion of surprise or impression.